

«ГОЛОВНЕ БУЛО ВИЖИТИ»

Спогади Дмитра Малакова про нацистську окупацію Києва

9 січня 2019 року відійшов у вічність відомий дослідник історії Києва Дмитро Малаков. Для киян, професійної спільноти, усіх, хто знав Дмитра Васильовича особисто – це була несподівана і трагічна звістка. Незважаючи на проблеми зі здоров'ям, він продовжував активно працювати над новими книжками, брав участь у телепередачах. На згадку про цю непересічну людину пропонуємо ознайомитися з його інтерв'ю, яке провів 29 грудня 2011 року студент Київського національного університету імені Тараса Шевченка Сергій Дунь. Це інтерв'ю було записане в рамках проекту «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання» і є практичною роботою нормативного курсу «Усна історія: теорія і практика», який читається студентам магістратури історичного факультету. З оригіналом аудіозапису та повним текстом транскрипту можна ознайомитися в архіві аудіо- та відеодокументів навчальної лабораторії «Центр усної історії» Київського національного університету імені Тараса Шевченка. На цей час фонди архіву містять понад 800 архівних справ. Матеріали Центру усної історії використовують в навчальному процесі, для підготовки різних кваліфікаційних робіт з історії, з ними також працюють дослідники.

Дмитру Малакову не виповнилося ще й п'яти років, коли німецькі війська захопили Київ. У 2000-х роках він підготував декілька видань, написаних на основі спогадів та приватних документів його рідних, власних архівних пошуків, унікальних колекцій фото, малюнків його старшого брата Георгія Малакова. Це фотоальбоми «Київ: 1941–1943 рр.», «Київ: 1939–1945 рр.» і книги спогадів «Оті два роки... У Києві при німцях», «Кияни. Війна. Німці», «Долі Киян: 1941–1943 рр.». У запропонованому інтерв'ю можна чітко прослідкувати як картини з особистих дитячих спогадів він поєднує з історіями, які переповідали його мати чи брат, або з інформацією, взятою із архівних джерел, газет, літератури. Дмитро Малаков чітко позначає свою життєву позицію та особисте ставлення до подій, а також описує емоції та переживання воєнного часу.

Транскрипт інтерв'ю містить невеликі стилістичні правки, у квадратних дужках подані пояснення до окремих назв, у круглих дужках позначені емоції оповідача під час розмови.

Сергій Дунь (далі С.Д.): пане Дмитре, скажіть, будь ласка, чи пам'ятаєте Ви початок війни?

Дмитро Малаков (далі Д.М.): День в день не можна пам'ятати, оскільки у віці неповних чотирьох це не відкладається в пам'яті. Відквалилися в пам'яті пізніші події, які йшли після 22 червня 1941 року і залишилися в особистій пам'яті частково як власні враження, частково як історії від рідних старших. Я можу сказати, що коли Київ окупували нацистські війська, на цей час з Києва були вивезені тисячі вагонів збіжжя, тисячі вагонів цукру. А все ще не можна вивезти було знищено, потоплено в Дніпрі і так далі, тобто влада кинула ті 400 тисяч киян, які тут залишилися напризволяще повністю. Вивела з ладу водогін, електропостачання і живить як хоче...

С.Д.: А скажіть, будь ласка, на побутовому рівні, коли почалася війна проти нацистської Німеччини, чи вірили люди у швидку перемогу, взагалі, люди вірили в перемогу?

Д.М.: На побутовому рівні да. Люди вірили, що СРСР здобуде перемогу «малой кров'ю на ворожій землі». Були видані солдатські розмов-

ники, спочатку англійською, а потім і російсько-німецький. У тому російсько-німецькому розмовнику було запитання «куди втік бургомістр». Потом перший день-два було збудження, що, мовляв ми переможемо, то коли минув тиждень, два тижні, три тижні... Коли через три тижні після початку війни німці уже стояли на біля річки Ірпінь під Києвом... Через 3 тижні!... Від кордону! (зітхає) То що ж було уже думати? (зітхає).

С.Д.: А чи знали люди, що відбувається там, на фронті? Чи отримували люди інформацію?

Д.М.: Одним з перших наказів від початку війни було всім здати радіоприймачі. Всьому населенню Києва, всім здати радіоприймачі. Тобто люди були позбавлені можливості слухати радіосводки. Раз. Залишалася радіоточка, залишалася преса, і коли вже бої точилися під Києвом, коли над містом висіла канада, дим не розсіювався, радіо доносило, що бої ведуться далеко-далеко, але ми все чули і тут почалася зневіра.

С.Д.: Чи боялися люди приходу німців?

Д.М.: Сталін створив образ, якого боялися, з одного боку. З іншого – пропаганда говорила про сутність нацизму, про ставлення нацизму до

людини. Але на побутовому рівні люди не чекали загибелі від насильства німців...

С.Д.: А ось після початку окупації, чи створили німці свою владу і яким чином вони набирали тих, хто буде співпрацювати із цією владою?

Д.М.: Перша адміністрація біла військовою – військова комендатура. Цивільна установа, тобто міська управа, для управління містом нацистами була створена пізніше. У цьому проміжку до Києва прибула похідна група ОУН. Була організована міська управа, щоб створити умови для нормального людського життя. Люди йшли працювати в міську управу не з кар’єристичних міркувань, не з тим, щоб посісти якісь вигідні місця, скажімо корупційні, а виключно через свою громадянську позицію, якщо не ми, то хто ж? І це була інтелігенція: професори, лікарі, інженери, художники... Тобто не партійні функціонери, бо партійні функціонери були змушені діяти в підпіллі виключно за вказівками верхів’я, боротися проти німців, аж ніяк не для опіки населення.

С.Д.: А яким чином населення ставилося до тих, хто співпрацював з німцями?

Д.М.: Ставилися по всякому. Ну перед усім, тому що ці люди, які пішли на колаборантство, хто працював з німецькими філіалами, вважалися зрадниками. З іншого боку багато людей були поставлені вимушено в такі обставини, тому що один з перших наказів окупаційної влади, військової. Було сказано: всім йти до праці, тобто, вони мали зайняти свої попередні місця роботи, хто їх мав і якщо залишилися ці місця. Решта, хто не мав таких місць роботи, тому що радянські установи були повністю ліквідовані, чи виїхали, вони були змушені йти на біржу праці, яку окупанти влаштували, реєструвалися і ставати до праці вже там, де скаже окупаційна влада. Тобто на розбирання руїн з Хрещатика, на відновлення мостів через Дніпро, підірваних більшовиками, на таку важку фізичну роботу. І були такі, хто був запрошений працювати в українській поліції, охоронній поліції. І туди чимало людей залучилося з концтаборів, із військовополонених. Якщо ти не співпрацював, то перспектив не було ніяких, якщо щось і отримаєш, раз чи два рази на тиждень, то поставлені в такі умови люди обирали собі такий шлях і йшли в поліцію. Туди набиралися з військовополонених тих, хто мав місцеве, українське походження. А решта так... Тому в

даній ситуації кожен вирішував уже для себе особисто.

С.Д.: А ось таке запитання. Ви сказали, що німці давали певні розпорядження, накази видавали... Якщо люди відмовлялися виконувати ці накази, які санкції були проти цих людей?

Д.М.: Значить, всі розпорядження окупаційної влади закінчувалися стандартно, одними і тими самими фразами: за невиконання цього положення – розстріл. Не штраф, не тюрма, а розстріл! Розстрілювали за саботаж, за такі дії, як, наприклад, підпільники десь там драти порізали. За першу акцію саботажу 100 випадкових, схоплених на вулиці заручників були розстріляні. За наступну акцію – 200. За третю 300, далі 400. Це тисяча, і вона на совісті підпільників, за їхні акції саботажу, які аж ніяк не вплинули на стан війни.

С.Д.: Розстрілювали... Ви точно знаєте, що розстрілювали ваших сусідів?

Д.М.: Так, так! От такий приклад, я знав особисто цю людину... Першого листопада, підпільники спалили будинок колишньої міської думи, це будинок, який на теперішньому Майдані Незалежності стояв... Там до війни був обком, міськком КП(б)У і підпільники його спалили. Навіщо? А? (іронічно) Тому що була сталінська установа, що наша земля мусила горіти піл ногами окупантів. Наступного дня було схоплено абсолютно випадкових людей, 300 осіб, і розстріляно поблизу Бабиного яру за Лук’янівським кладовищем. Одна із наших знайомих ішла якраз у римо-католицький костьол святого Миколая, тому що це були дні, коли римо-католики поминають померлих. І її по дорозі просто забрали у вантажівку. Так вона опинилася серед цих 300 заручників. Ось таким чином...

С.Д.: Ну а... Зважаючи на те, що ви сказали, що тисяча була на совісті підпільників, яким чином до них ставилося населення? Знаючи, що на їх совісті ця тисяча. Як люди ставилися до підпільників, партизанів?

Д.М.: Ну, пересічний обиватель намагався уникати таких контактів. А якщо були такі контакти, то він знав, що йому за це «світить». І таким чином, якщо ти мав контакти з підпільниками, то вели себе обережно, бо знали, що за це буде. Але це не зупинило людей. Хоча перший склад підпілля виказав секретар Ленінського обкому партії, підпільник, сам же пішов у поліцію безпеки і СД і здав, як кажуть, здав всіх, кого

знав, рятуючи ніби своє життя (презирливо). Ну, таких потім влада розстрілювала.

С.Д.: А яким чином повернулася влада, радянська в Київ, після війни? Зустрічали їх?

Д.М.: Звичайно! Це була радість, щастя. Тому що, щоб не казали ті, хто був на евакуації... А я нагадаю, що з Києва на евакуацію вїхало 335 тисяч людей. Сто тисяч киян німці угнали в Німеччину, 200 тисяч пішли на фронт. Тепер всі ті, хто був на евакуації, для порівняння, потім розповідали, що вони там голодували, працювали по 16 годин, що їм було тяжко і т.д., але вони ніколи не могли порівнятись з тими, хто був на окупованій території. Тому що там не розстрілювали, советская власть все ж таки. А нацистська розстрілювала. Нацистська поставила населення до становища рабів, до становища недолюдей, і ставлення було абсолютно негативне до населення. Тому звичайно, визволення в 1943 році було щастя. Що б там не казали.

С.Д.: А чи забирали одразу після відновлення радянської влади чоловіків до армії? Тобто проводили додаткові мобілізації?

Д.М.: Так. В 1941 році, коли ще тільки почались бої на підступах до міста, з Києва почали евакуювати тих, хто ще не підлягав мобілізації, тих, кому ще не виповнилося 18 років, а вивозили хлопців 17, 16 років. Влада цілком раціонально міркуючи намагалася їх вивезти. Але, коли була вже окупаційна влада, окупаційний режим, то нацисти вивозили на примусові роботи до Німеччини цілих 100 тисяч молоді тільки з одного Києва. Хлопців і дівчат 14-річного віку теж вивозили. Коли хтось все ж таки уникнув цієї депортації, то на момент визволення їм було по 16, 17, 18 років, їх взяли на облік і взяли до війська, до армії... З Києва небагато таких опинилося, тому що 100 тисяч молоді було вивезено. Тобто це були одиниці, хто потрапив під мобілізацію уже в 1943 році.

С.Д.: Ви сказали, що просто вивозили німці на роботу до Німеччини молодь. А розкажіть, будь ласка, чи бачили Ви, як це відбувалося? Тобто, загрузили у вантажівку і повезли, чи якось інакше?

Д.М.: На початку січня [1941 року] висіло оголошення, що буде депортація, що влада не може забезпечити всіх роботою. І тих, хто не мав роботи, німецької арбайтскарти [робочої картки], вивозили до Німеччини. Значить, це відбувалося як добровільно. Ті добровольці які зголо-

силися, вони так і поїхали. Потім пішли чутки від тих, хто поїхав, що там не так вже добре, що з ними поводяться як з рабами, що вони там не шикують. Вони були на становищі рабів, жили ніби в концтаборах, і тому люди стали намагатись уникнути цієї депортації. Почались облави... Ловили всіх на базарах, в кінотеатрах, в будь-яких місцях, де скупчувалися люди. З'явилися рознарядки. В поліції давалася рознарядка по кожному з районів скільки мусять доставити людей за повістками, що вони мають пройти реєстрацію і поїхати у Німеччину. Щодня мало бути відправлено по 500 чоловік, ну в перші дні. Умови відправки були, знову таки, жахливі, тому що завантажували в товарні вагони і везли просто як худобу. Звичайно, люди намагалися цього уникнути, ховались, тому що поліція приходила по домах зі списком людей такого-такого віку і їх мусили видавати. От. Під страхом все це робилося, але бажання їхати не було ні в кого.

С.Д.: Коли повернулася радянська влада, як вона ставилася до тих, хто співпрацював з німцями і до тих, хто просто потрапив під окупацію?

Д.М.: Одразу, з перших же ж днів, буквально з 6 листопада, одразу були відновлені всі органи радянської влади, які були до війни, включно з міліцією і НКВД. Була ще така структура, яка називалася СМЕРШ – смерть шпигунам, от. І каральні органи відновили діяльність буквально в перший же день. І вони почали з'ясовувати, хто співпрацював [з німцями] А люди ж вони повернулися на свою роботу. Т, хто відчував за собою якусь провину, таку об'єктивну провину, що він був в органах окупаційного управління, служив у поліції, що він робив якусь таку роботу, відчував, що йому буде зле з поверненням радянської влади. Вони тікали разом з німцями, з окупаційними установами, розуміючи, що їм тут буде не переливки. Ті, хто вважали, що їм нічого не буде, залишилися. Але дехто з них дуже помилився, тому що почалися арешти, дуже швидкі на руку суди і так само й страти, депортації і все... Зачистка була дуже така активна.

С.Д.: А розкажіть, будь ласка, яким чином жила ваша родина під час окупації?

Д.М.: Значить, життя було вкрай сутужним, тому що продовольства ніякого, засобів до існування ніяких, магазини були тільки для фольксдойче, для осіб, які могли довести своє арійське походження. Там, через п'яте-десяте коліно з'являлися, знаєте, з такими містичними прізви-

щами, тобто стовідсоткові українці, які могли довести, що хтось-колись у них був в роду німець. І це давало їм право на більш такі зручніші умови для існування. А решта – базар. Все. На базарі можна було [все придбати]. Спочатку грошей не було, тільки натурообмін. Тобто за будь-яку річ можна було отримати якийсь продукт, але ціни і співвідношення цін були неймовірні. Тобто. Для того, щоб одержати скляночку пшона, а воно дешевше зерна... А скляночки познаходили ні 250, ні 200, а чорт його знає скільки там 150-160-170 грамів, такі скляночки з'явилися раптом. Так от за таку скляночку пшона дуже коштовні речі віддавали. Антикваріат став абсолютно знецінився. Завжди знаходяться люди, які наживалися на цьому. Наживалися ті, хто награвував в останні дні оборони Києва і перші окупації, під час безвладдя. Грабували чисто все, що залишалось у крамницях. Грабували речі і промислові товари. Були ті, хто це награвував, а потім могли це збувати на базарі. Тому що я знаю приклад один... На вулиці, був тютюновий кіоск, уже пограбований. Один мій знайомий хлопець підійшов, бачить, що цигарок вже нема, їх вже хтось поцупив, але лежать пачки махорки. Він побіг швидко додому, взяв торбу і набив торбу тою махоркою. Сьогодні не знають, що це та махорка, навіть, вже вийшла з вжитку (сміється)... От і оця махорка давала можливість родині вижити 2 роки окупації. На базарі на цю махорку завжд можна було вигідно обміняти продукти, тому що натурообмін. Завжди чоловіки залишалися які палили, і залишалися старі жінки, багато хто з них почав палити. От... І ця махорка допомогла вижити.

У нас не було ніяких засобів до існування. Те, що були якісь лишні речі – все йшло на базар, на продаж, на обмін, точніше. А мама свято вірила, що якщо вона батьковий одяг, цивільний одяг, в якомусь одягу він пішов в армію, а решта залишилась, якщо вона обміняє одяг, то він не повернеться. А одна наша родичка, всі речі свого чоловіка обміняла на базарі і він не повернувся. Ну так, знаєте, як містика, проте.

А що далі? Голод. До того ж ще, в січні 1942-го, моя рідна мама помирала з голоду і мене віддали в дитячий будинок, влаштований, так само, міською управою. Тією, яка була організована з приходом ОУН. Там були речі, харчування і все-все-все. Я в книжці про це писав, там все є [Оті два роки... У Києві при німцях. – К.: Амадей, 2002. 320 с.]. І в голоді, фактично, на

хлібі-водичці, все ж таки вижили. А з голоду померло дуже багато людей, скільки там я не знаю... І вже ніхто і ніколи не дізнається скільки там в Києві померло з голоду.

С.Д.: А яка саме їжа була в повсякденному раціоні людей?

Д.М.: Пшоно. Пшоно, це не каша, тому що каша – це дуже мало. А потім пшоно, вода, пшоно. Ніякої заправки, сіль, це теж дефіцит, ніякого сала, ніяких шкварок, абсолютно нічого... Оце пшоно, і щастя, якщо що-небудь можна з'їсти.

До речі у перші дні, в жовтні, в листопаді [1941 р.] утворився Червоний хрест і були такі пункти, де допомагали сім'ям тих, хто пішов на фронт. Український Червоний хрест в окупованому нацистами Києві. Мама ходила в Покровський монастир, там була кухня і на цій кухні варили цей самий кондьюр [заварена на воді мука] і кашу і давали в судочках. І це мама могла принести, там було тої їжі, як кіт наплакав, але все одно порятунок. І перші два місяці всі рятувалися саме завдяки таким подачкам. А потім все! Навесні красаота... Навесні кропива поспіла. Кропива – це ж зелений борщ! Не можна сказати, що це калачики, що ці рослини так добре годували. А от ще акація. Квіти акації дуже солодкі. Вони високо ростуть і діти не можуть дістати. Так ось, коли дощ пройде, позбиваються квіточки [можна було дітям назбирати], а то бігли збивали ці квіточки, з акації квіточки. Так? Ну що? Вітаміни...

С.Д.: Ну ось, а у Вашому помешканні були світло, чи вода?

Д.М.: Тривалий час не діяв водогін. Німці змусили водогін все ж таки відновити. Розстріляли тих, хто влаштував саботаж, розстріляли. Електростанцію вивезли, все що залишилося попусували, а потім німці довго не могли відновити. В тих помешканнях, де вони були, де були їх установи все було. Решта, палили каганець і на всьому економили, паливо ж дороге. Ніякого ж палива, їжу готували на дровах. Все на дровах: пішли паркани на дрова, та все, що можна – меблі, книжки – все пішло на опалення і на готування тієї самої їжі. Головне було вижити. І нікого не цікавило як у нас, як хто живе, як живе, що їсть... це нікого не цікавило.

С.Д.: А наприклад такий аспект: чи було медичне забезпечення якщо люди хворіли? І чим найчастіше хворіли, чи це були шлункові захворювання, чи були застуди?

Д.М.: Лікарні, так само, як всі установи відновили свою роботу. Лікарні так само, але дуже в обмеженій кількості, тому що більшість медперсоналу була мобілізована до армії. А ті, що залишилися пішли на роботу, вони були на роботі. Люди знали, що не забезпечені ліками, як зараз, але функціонували поліклініки. Я теж був один раз, чи два рази, я вже не пам'ятаю. І ці установи діяли. Єдине що люди були змушені бути здоровими. Ніяких ОРЗ, грипів, як це не смішно сьогодні сказано, не було. Всі намагалися вдягтися у що можна було. Всі чекали зими, це ще з тих часів повелося. Самовиживання, самозабезпечення, от і все. От і все... Тому що сподіватися на якусь медичну допомогу – це був граничний випадок. Епідемії таких, як були, скажімо, у громадянську війну, цього майже не було. Воші дошкуляли, звичайно. Воші дошкуляли, тому що митися не було чим.

С.Д.: Ви скажіть, в таких умовах, чи допомагала людям релігія і яке місце посідала релігія у Вашій родині?

Д.М.: Релігія ожила одразу. Радянська влада винищила майже всі церкви. А при німцях була відновлена церква православна, поновила діяльність римо-католицька церква. Ну і люди, якимось зневірені радянською владою, звернулися до віри, тому що не було надії. Ставлення до релігії змінилося і в домі з мого боку висіли ікони, які за радянської влади познімали. Але це було не головне, такого впливу і стовідсоткового порятунку це не приносило. То вже особисте.

С.Д.: А ту церкву, яка була найближче до вашого дому, багато людей її відвідувало?

Д.М.: Відвідували. Найближчий був Покровський монастир, куди ходили. Ходили чутки, що там черниці приховують поранених червоноармійців, що вони ніби їм допомагають медикаментами там, партизанам їх дають. Але ставлення до них було більше таким позитивним. А на побутовому рівні ніяк не впливало, принаймні у дитячий будинок, де я перебував, церква не втручалася. На щастя...

С.Д.: А які свята залишилися в окупованому Києві? Чи святкували Різдво, ось скоро Новий рік?

Д.М.: Були, але виключно на побутовому рівні і все, у себе вдома. Ялинки були, але у нас ялинки не було, не було за що її купувати... Так само і з іншими святами, не було на що спекти Паску, тих самих яєць, щоб фарбувати, у нас нічого не було. Єдине свято яке, так би мовити,

збереглося від радянської влади, було Перше травня. Тому що націонал-соціалісти святкували Перше травня. І ми в дитячому будинку так само святкували Перше травня. Однак нас виховували так, що ніякої політики не було. І діти, виховані за тих умов, за тих політичних обставин, запам'ятали це на все життя і знали, що можна, а що не можна казати Де можна, а де не можна. А Перше травня ми святкували. У нас був парад на площі біля університету. На параді ми стояли біля дому з українськими рушниками. Була міська управа, штадткомісаріат [міський комісаріат], німці марширували, стріляли. Так вони відзначали. Ще вони відзначали день народження лідера свого. А нам вони не забороняли відзначати шевченківські свята, відзначати всі дати, які пов'язані з іменами великих українців: того самого Коцюбинського, тієї самої Лесі Українки, Івана Франка. Все це дозволялося, але без їхньої присутності. Функціонували оперний театр, драматичний театр, ставився український репертуар, ставили світовий репертуар, ставили класичний репертуар, Гулак-Артемівського ставили. Кінотеатр функціонував, але там йшли німецькі фільми, німецька кінохроніка, виключно розважальні фільми, але єдине, що перед початком фільмів крутили німецьку кінохроніку. Хроніка була щотижневою і там йшла інформація з фронтів і все-все-все, тобто все це вони подавали дуже активно. Працювала преса. Преса виходила спочатку «Українське слово» до грудня 1941 року. Головний редактор цієї газети буд звинувачений у тому, що в редакцію просочилася крайні націоналістичні і більшовицькі елементи, от як цікаво (сміється). Його розстріляли, просто кажучи. Багато пропаганди було і в більшовицьких, радянських газетах, а ця ще відвертішою була. Пропагували, агітували за Третій Рейх, виходили з величезним портретом Гітлера на першій шпальті. Так саме, як за Сталіна виходило в радянських газетах з портретом Сталіна, так і тут.

С.Д.: Ви згадали про те, що не забороняли свята Шевченківські, Коцюбинського... А скажіть, будь ласка, в таких умовах чи існували серед киян ідеї відновлення незалежності України? Чи сподівалися, що німці можуть допомогти у цьому?

Д.М.: Це було одним зі сподівань похідних груп [мається на увазі груп ОУН]. Олега Ольжича того самого, Олени Теліги. Це були сподівання, юнацькі сподівання, тому що в планах на-

цистської Німеччини абсолютно не входило давати автономію Україні, не кажучи вже про незалежність. Тих, хто проголосував Українську республіку, всіх було страчено, розстріляно. Після лютого місяця 1942 року всілякі сподівання були скасовані через страти, розстріли і масові репресії проти всього українства. А ті, що залишилися, населення, як кажуть, натовп, ті були як завжди, байдужі до всього.

С.Д.: А скажіть, будь ласка, під час окупації чи боялися ви, що ваші сусіди можуть на вас донести?

Д.М.: Справа в тому, що коло спілкування моєї родини була, як кажуть, ну, не те, що широким, або обмеженим, а воно спиралося на тих людей, яким стовідсотково довіряли. Довіряли і ділилися думками, звичайно під час зустрічі... Мобілка, телефон, стовідсоткова прослушка. Цього всього не було. Було спілкування, особисте спілкування, просто прийшли в гості. В гості, до речі, було дуже корисно ходити до тих, хто трошки заможніший був, тому що там можна було щось з'їсти. Все ж гостинність вимагала, що чимось пригостити, бодай якимось сухарем. А ходили для спілкування, щоб дізнатись якісь новини там. Була так звана агенція ОБС – одна баба сказала. До речі, через цю агенцію, ще до Бабиного Яру в нашій родині вже було відомо, що євреїв розстріляють. Тому що прийшла знайома, пішки прийшла 45 кілометрів з Фастова ну, буквально десь у 20-х числах [вересня 1941 року], ще Київ не почав горіти... А Фастів окупували ще в липні. Вона сказала, що всіх євреїв зібрали, взяли і розстріляли. А в Києві ще ніхто і не чув, не знав про це. А потім через 10 днів люди і знали про це, але де було подітися, куди, до партизан, в підпілля, куди, де? Куди ховатись? Легко казати сьогодні... То оце інформацію поширювали самі люди.

Що стосується військовополонених, коли ці полонені опинилися в таборах, почала діяти «народна пошта». Тобто, хто звільнявся, йому інші, які залишалися в таборі, казали: «Ти зайди туди, ти передай там моїм рідним де я...». Потім полонені підкидали записочки в натовп, за та-

бірний дріт, що я такий-то там-то, а моя дружина там-то, а моя мати там-то. І оце народна пошта діяла дуже активно і мама ходила так само шукати за батька інформацію до табору військовополонених. От, оце було те, що серед людей, що люди виживали самі по собі. Тобто, кинуть радянською владою напризволяще і абсолютно непотрібні окупантам... абсолютно.

С.Д.: Чи була якась різниця у ставленні до різних національностей?

Д.М.: Передусім, радянська влада виховала усіх, як інтернаціоналістів і якогось ставлення, знаєте, критичного між національностями в радянський час не було. Крім того, хочу нагадати, що до війни, 26 відсотків киян були євреї, тобто кожний четвертий був єврей. Звичайно частина пішла до армії, частина евакуювалася, та, яка залишилась, до 40 тисяч була знищена. Тому залишились не євреї. Ці решта – люди не мали ніякої різниці, хто якої національності, тому що, єдині хто вирізнявся це фольксдойче – пристосуванці. Тобто, якщо він був справжній німець, це інша справа, але було дуже багато пристосуванців. Отих ненавиділи особливо. Були випадки, не масові, звичайно, коли люди ховали євреїв. Коли їх ховали і не здавали, не видавали. Таких людей було.

С.Д.: Знаючи про розстріли євреїв, яким чином Ви ставилися до цього?

Д.М.: Я особисто малим запам'ятав той жах, який відчували люди, коли переховували євреїв. Так, у дитячому будинку, де я був, жило кілька дітей-євреїв, прихованих, невиданих, із змієними іменами, вигаданими прізвищами. І персонал знав, персонал ризикував, перш за все ризикувала завідувачка. Ризикували всі – включно з прибиральницями. Всі ризикували, тому що за переховування євреїв теж розстріл «світлив». Люди ризикували не своєю, так би мовити, добробочинністю, або якимись, знаєте, моральними чеснотами, а ризикували життям.

Інтерв'ю до публікації підготувала
Наталія Дробкова
(Центр усної історії КНУ, м. Київ)